

Ж.А.Жақыпов

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана (E-mail: zhan-zhak58@mail.ru)

Көркем сөз мәдениетінің үлгісі

О.Бөкейдің «Атау кер» повесі мысалында

Мақалада көркем шығарма мысалында сөз мәдениетінің коммуникативтік сапасы қарастырылды. Көркем мәтін авторы мен оқырманның арасындағы қатысым көркем сөз мәдениетінің жоғары болуына ықпал етеді. Сөздің коммуникативтік сапасы көркем мәтінде берілетін ақпараттың тілдік, когнитивтік, эстетикалық көріністері, интермәтіндік құбылыстар арқылы дәлелденді. Жазушы О.Бөкей шығармаларының мысалында мәдени-тілдік ақпараттың коммуникативтік-эстетикалық қызметке қалай жұмсалатыны көрсетілді.

Кілтті сөздер: сөз мәдениеті, когнитивтік, эстетикалық жұмбақтар, коммуникативтік нәтиже, лексика-семантикалық бірліктер, грамматикалық бірліктер, стильдік эффект, инсан.

«Образ болмай ойдың да қасиеті болмайды. Жұрт айтып жүрген ойды сіз де айтасыз. Жұрт айтпаған ойды айту — анда-санда бір ұшырасатын бақыт, ол — ырыс... Ойдың көпшілігі жұрт айтқан ой болуы мүмкін, бірақ соны басқаша түрде айта білудің өзі — бақыт», — деген ғұлама М.Әуезов [1].

Заманымыздың классик жазушысы О.Бөкей — осындай ырыстың, осындай бақыттың иесі.

Жазушының көркем сөзін сөз мәдениеті, соның ішінде коммуникативтік сапасы, тұрғысынан қарап көрейік.

Мәтіннің коммуникативтік сапасына баға беру сөз мәдениетінің іргелі теориялық проблемаларының бірі болып саналады. Мұның ішінде, әрине, көркем сөз де бар. Көркем мәтін диттеген коммуникативтік нәтижеге жету үшін автор оқырманмен диалогке түсуі қажет, яғни, автор оқырманға арнап көркем шығармада үш түрлі код (*мұнан былай «жұмба» деп қазақша қолданамыз.* — Ж.Ж.) ұсынады. Олар — тілдік, когнитивтік, эстетикалық жұмбақтар. Бұл жұмбақтарды шешу үшін оқырманның тілдік білімі болуға тиіс. Тілдік білім деген сөзді, тіркесті оның мағыналарын, грамматикалық құрылымдар мен олардың мәністерін білуге келіп саяды. Ал ондай білім оқырманның бәрінде бірдей бола бермейді. Міне, осы жерде тілтану ғылымы көмекке келеді. Демек, тілтанудың көркем әдебиет насихаттаудағы қызметі ерекше.

Суреткер де, оқырман да бір тілдің субъектісі (*мұнан былай «инсан» деп жазамыз.* — Ж.Ж.), екеуіне тілдің дыбыстық, лексика-семантикалық, грамматикалық бірліктерінің мән-мағыналары мен қызметі, нормасы ортақ. Бірақ автор мұндай бірліктерді диттеген мақсатына қарай іріктейді.

Бұл айтылғандар тілдік жұмбаға тиесілі болса, когнитивтік жұмбаға тіл инсанының санасындағы ақиқат болмыстың, дүниенің бейнесі, ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы беріліп келе жатқан дәстүрлі білімдер жүйесі жатады. Мәтіндегі тілдік таңбалар осы білімдер жүйесіне қозғау салады. Осыдан бастап автор мен оқырман арасында қатысым басталады. Бұл екі жұмба ашылғанда инсандар мәдениетінің үнқатысымы жүзеге асады. Демек, көркем шығарма авторы оқырманға мәдени-тілдік (лингвомәдени) ақпаратты жұмба күйінде береді. Осы жұмбаны оқырман неғұрлым терең, жан-жақты ашатын болса, адамдардың мәдениеттері арасындағы диалог соғұрлым белсенді әрі маңызды бола түседі. Осы тұста оқырманмен автордың терең байланысқа түскенінің бір оқиғасын келтіре кету артық емес. *О.Бөкейдің «Лениншіл жас» газетінде қызмет етіп жүрген кезінде Алтайдағы марал*

өсіруге байланысты «Ақ марал сұлу, еркем-ай» атты көркем очеркі шыққан болатын. Проблемалы десеңіз проблемалы, көркем десеңіз көркем очерк еді. Жазушы О.Бөкеймен кездесу кешінде бір жігіт, үш қызы бар екенін, аталмыш очерктің өзіне қатты әсер еткенін, содан олардың есімдерін Ақмарал, Сұлу, Еркемай деп қойғанын айтты. Әлгі адамнан:

– Осы аттас әннің бар екенін білуші ме едіңіз? — деп сұрадым.

– Әрине, — деді ол, — бірақ оның мұндай әсері болған жоқ. Маған ат қойғызған осы очерк болды.

Мәтінде жұмбаланған ақпараттың келесі түрі — эстетикалық ақпарат. Бұлар жұмбаланған көркем мәтінде оқырманның ойына, сезіміне әсер ету үшін ұсынылады. Оқырман санасындағы ақиқат дүние суреттеріне қозғау салады, сол әлемге енгізеді. Мұндай әсерді зерттеушілер «оқырман — мәтін — автор» бағытынан іздейді. Сондықтан автор оқырманмен байланысты күшейту үшін сөздің әр алуандығына ден қояды. Мәтін мазмұны мен құрамы бір сарынды болып кетсе, оқырманмен байланыс әлсірейді. «Суреткер сөзді бәрі айта беретіндей қолданса, яғни қалыптан, нормадан ауытқымаса, оқырманмен мәтін арқылы байланыс ойдағыдай болмас еді. Сондықтан суреткер қалыпты нормадан ауытқып отырады» [2]. Мәселен, О.Бөкейдің «Атау кере» повесінде нормаға сай келе қоймайтын бірқатар мысалдарды алға тартуға болады (*нормадан ауытқуларды қоюлатып көрсеттік. — Автор*): *Бір шетін әлдекім кесіп алған секілді кетіңкі* (39-б.); *жанның жер; аспансығандар; Айнаға деген саздау тартқан салқындықтың себебі, тіпті де Бекзат емес, емес, осына елес сынды салт атты қыз еді* (88-б.). *Тағынның қуанғаны осы тым-тым ақылгөй сөзді жүйелі түрде есіне түсіргені емес, емес, сол сөзді сарабына салу қабілетін жоғалтпағаны еді* (166-б.). *Қатынның құлаққашты қылар шуы қанишалықты айғайласаң да анық естіртпей, тек шың-шыңдаған үзік-үзік үн ғана жетер еді* (89-б.). *Ол әсте де қара басының мұң-мұқтажын емес, қаймана халық, қайран елінің ертеңін ойлап амалсызданатын* (104-б.). *Бұл үйге қарай әлдекім қарға адым жақындаса, березеп болып, алдынан өздері шығып шаруасын бітіріп қайтарады...* (141-б.); *Ондай ойсоқтыларды біздің жақта лауқи дейді. Жыланның жусағанын білетін білімің...* (195-б.); *Суықсыраған денесі... салқын сазарады* (199-б.);... *жанның күдерсіздігі...* (198-б.); *Бұл дүниенің... мәңгіліксіздігін, бейопалығын мойындағаны еді* (202-б.).

Мысалдардағы қоюлана көрсетілген бірліктерді Оралханның өзіндік сөз бедерлеуі десек артық болмайды. Мұнда соңғы мысалдағы ауытқулардың уәжсіздігі болмаса, қалған жайттар ерекше көзге түседі. Оқырман зейін қоя алады. Зейін қою деп біз бұл жерде оқырманның ерекше жұмбаны жай жұмбаға ауыстыруын айтып отырмыз. Яғни, оның мәніне ой жібіреді, әсерге бөленеді. Эстетикалық жұмбаны жай жұмбаға ауыстыру санаға белгілі біл шамада салмақ түсіреді, соның себебінен мәтін қабылдаудағы автоматизм бәсеңдейді. Автордың көздегені де осы. Болмыстағы қандай да бір зат пен құбылыстың жаңағы әрекет ықпалымен санада сәулеленіп, эстетикалық мәнділікке айналады.

Болмыстың үзігі туралы ақпарат жинақтала келіп, есте сақтала келіп, санада белгілі бір құрылым түзіледі. Тілдің ықпалымен санада пайда болған мұндай құрылымды концепт деп атайды. Әрине, оқырман санасында тәжірибемен алған білім де болады, ол сөздің сөздіктегі мағынасынан алыс кетпейді, ал көркем шығарма тілінен алатын білімнің жөні басқа. О.Бөкейдің шығармаларында сөз мағынасының концептілік деңгейге көтерілгенін байқай аламыз және бұл — жазушының өзіндік үлесі, халықтың санасына көшкен көркем де танымдық білім. Мәселен, «*Кербұғы*» шығарманың тақырып атауы ғана емес, еркіндік, табиғи азаттық аңсаудың рәмізіне, «Қайдасың, қасқа құлынымдағы» *қасқа құлын* да аңсарға айналған бейне, «Сайтан көпірдегі» «*айқай*» жай дауыс емес, дүниенің тылсымы, феноменологиялық құбылыс. «*Атау кере*» сөзі өмірдегі соңғы ас ішу ретіндегі мағынасы сөздіктерде тіркелсе де, тым сирек қолданылатын сөз тіркесі. О.Бөкейдің осы аттас повесінен соң оның үлкен концептілік мәнге ие болғаны, оқырман көпшілікке философиялық ұғым сіңіргенін айтуымыз керек. «*Будан*» сөзі, негізінен, өсімдік, жануарлар дүниесіне байланысты белгілі. Оқырманның «Атау кереден» алған білімінен соң халық санасында бұл сөз басқа мәнге ие болатынына күмән келтіре алмайсыз. Осы повесте «НЕГЕ БІЗ ОСЫ...» деп келетін тағатталған сөйлемдік құрылым (силепсис) бар («Тағатталған сөйлем» туралы Ж.М.Баймұрыновтың диссертациясынан білуге болады [3]). Үш есімдіктен тұрады. Есімдіктің грамматикадағы мән-мағынасы орын басу, сілтеу сияқты болып келетіні белгілі. О.Бөкей повесінде бұлар ұлттық, тіпті адамзаттық, жаһандық проблемаға айналдырылған. Ауызекі сөйлеу стиліне тән құбылысты біздің тірлігіміздің көкейтесті мәселелеріне түрткі, қозғау салудың, алға тартудың формуласы деңгейіне көтерген. Осыған байланысты еске түседі. Атауының өзі концептілік мәнге ие «Өз отыңды өшірме»

романының «*Бұл өңірде пойыздар шығыстан батысқа, батыстан шығысқа ағылып жатады*» деген бастапқы сөйлемі еске түседі. Бұл — «Адамзаттың Айтматовынан» бұрын ұсынылған концепт.

Көркем мәтіндегі «эстетикалық жұмба» деген ұғым стилистикада стильдік эффект (эсер), нормадан ауытқу, таңдандыру сияқты атулармен белгілі. Ал мұның басты мақсаты эстетикалық ықпал етуге барып саяды. Осындай ықпал ету мүддесінен шыға алса, көркем шығарманың коммуникативтік сапасы, яғни мәдениеті, жоғары деп танылады. Прага лингвистикалық мектебінің зерттеулерінде осы ықпал айрықша қаралды. Бірақ стиль зерттеушілердің түбегейлемей жүрген мәселесі — стильдік контраст құбылысы. Қазақ тіл білімінде бұл мәселеге арналған арнаулы зерттеуді білмейміз. Стильдік контраст деп белгілі бір функционалдық стильге сүйенетін мәтіннің ішінде басқа функционалдық стиль сипаттарының келтірілуін ұғамыз. Тіл мәдениетіне, стилистикаға байланысты еңбектерде бұл құбылыс, негізінен, кейіпкер бейнесін берудің тәсілі екендігі, көркем диалогте қолданылатыны, юморлық тәсіл екендігі, сөз орындылығына қатысты екені жол-жөнекей сөз етіліп отырады. Оралханның емледен ауытқу арқылы ауызекі сөйлеу стилін жазба мәтінге енгізуін де осы стильдік контрастқа жатқызуға болады. Мысалдар келтірейік. Оқып көріңіз. *Көз алдында көлбеңдеген арақ-сайқал ғана ежелден қалмай келе жатқан көңілдесіндей қылмыңдап, көзін қысып жылмыңдап жетелейді-ай, дедектетті-ай* (25-б.). *Сұлулық бізден қалғалы қа-ша-а-ан. Қай-да-а-аан білейін...* (35-б.). *Еріктің бір өзі ғана болса ба-я-ғы-да-а-ақ сау желіп, соза тартып ұзап кетер еді* (46-б.). *Алтайдың созалаңдап таусылып бітпейтін ұз-а-ақ қысы...* (109-б.). *Халқымыздың жол-жоралғы, дәстүр-салтын ұмыттырғалы қа-а-а-ша-ан...* (168-б.)... *со-о-н-ау ұшар басы тазданған шоқының тас кепеші* (173-б.). Байқап отырғанымыздай, мұнда жазушы бөгде стильдің элементін коммуникативтік-эстетикалық қызметке пайдаланған. Артық я жаңылыспен қолданған тәсіл емес. Стиль тезіне түскен тәсіл (стилизация). Кейіпкердің жай-күйін, жандағы қозғалысынан хабар берудің тәсілі. Мына бір шұбыртпа сөйлемді тіл білімінде «период» дейді, біздің термин — А.Байтұрсынұлынікі. Мұндай синтаксистік айшық туралы жазған едік. (Қараңыз: *Периода туралы түсінік* // Тілтаным. — 2012. — № 3. — Автор). Соңғы сөйлемінде жоғарыдағыдай ауытқу бар, бірақ мұның айрықшалығы сонда, эпифора айшығы арқылы соңғы қосарлай қайталау өзінен өзі сұранып тұрғанын, тіпті, өзіңіз де қосарлана жөнелердей эсер бар (сол эсерді көрсету үшін шумақтап беруді жөн көрдік):

... *Енді қайтып мынау туған жердің тамылжыған табиғатын, асқар тау, асау өзенін көре алмасын; емін-еркін сайрандап аң-құсын қуып, орман-тоғайын аралай алмасын; көк шалғынына көлбей жатып, сонау тұп-тұнық аспанға қарап, тұнығы шайқалмаған көңілмен армандай алмасын; құлын жоны көрінбес тау шалғынын кертіп ойып, қол тартпамен алақанға түкіріп пішен ора алмасын; Алтайдың аппақ қарында ат шанамен ағыза алмасын;*

мұртына қатқан сүңгі, кірпіктегі қырауды сүртіп, тоңып-жаурап келгенде, Нюра құйып берген құла шайды самайынан тер ағып, сораптап іше алмасын; көктем шыға — көкпен іздегені жерден табылғандай масайрай, жағасын кеміріп долдана таситын Бұқтырманың аққұла толқынын қарап, тамырынан қопарылған сансыз салындыны санап, аяй алмасын; енді қайтып адамға жалғыз-ақ рет берілер тіршіліктің шәрбаты суалып, кермек татырын, кетеуі кетерін, сөйтіп, мынау жарық дүниенің торқалы тойын көріп, топырақты өлімінде ауыл ақсақалдарының ақылын тыңдай алмасын-алмасын-алмасын сезді, білді, түңілді, тайғақ тағдырының үкіміне жүгінді (124-б.).

Осындай стильдік контрастқа дидактикалық сыңайларды, философиялық-психологиялық толғаныстардың кіріктірілуін жатқызуға да болатын сияқты. О.Бөкей шығармаларында психоликалық, философиялық-дидактикалық толғаныс ретінде танылатын мұндай үзінділер аз кездеспейді. Біз ойшыл жазушының өзіне тән, басқа айтпай өзі ғана айтқан сонылығын көрсететін кейбір үзінділерді ғана келтіреміз. *Ақша мен ақылдың артығы бар ма, коллега.* (59-б.). *Еркек адам есіктен еңселі кірер болар...* (75-б.). *Махаббат жас талғамайды, бақ бас талғамайды деген...* (18-б.). *Тәңірім-ау, айғай да адамның серігі, бұл жалғанның жарығын жариялар, өзіңнің қара жерді басып, тірі жүргенінді есіңе салар жаршысы екен-ау...* (99-б.). *Адамның көз жасы — жанының нәсері, сірікіреп-сіркіреп алса, арты айығады, көңілі көгереді. Ел азарда, ер-азаматы — атақ қуғыш тақ құмар, қыз-келіншегі дүние қуғыш бақ құмар келеді* (103-б.). *«Біреуді құдай қаңғыртады, енді біреулер құдай бұйрығына көнбей өзі қаңғырады»* (106-б.). *Ел шыдағанға бел шыдамай қиралаңдап қалса, оған кім кінәлі!?* (106-б.)... *қара тізімге ілінген адамның көрге кіргенше көгергені, көңілі ашылып сергігені бар ма...* (108-б.). *Түлкі түрінен, адам тілінен тартады* (123-б.)... *ол шақта адамдар шындық үшін емес, шындық адам айла-шарғысына қызмет етті, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында қолжаулық боп сорлап, жер бауырлап тұралап қалды* (158-б.). *Табиғатта*

АДАМНАН артық нәсте жоқ... (166-б.). Бәлкім, қорқыныш екі аяқты жұмыр басты пенденің асыл қасиеттерінің бірі шығар (167-б.). Шамы жоқ адам — намысы жоқ адам (169-б.). Үміт — ол да бір сағым немесе көлеңке іспеттес, күн шыққанда ғана пайда болады, ал басыңды қасіреттің бұлты шалса, іздеп таба алмайды екенсің, жоғалады (ҮМІТСІЗ — ШАЙТАН деген мақалды еске түсіріңіз). Жалғыздық — күшілік! бәлкім, өмір дегеніміздің өзі — көп пен ЖАЛҒЫЗДЫҚТЫҢ мәңгі бітіспес майданы шығар... (191-б.).

Мұндай стильдік контрастыны еш жазушы айналып өте алмайды. Мәселе эклектизмге ұрынбауда. Ал Оралхан шығармасында эклектизм түгілі, бөгде стиль көркем стильге ерекше өң беріп, әсерді әсемдеуге қызмет етеді.

Барлық деңгейдегі тілдік бірліктердің құрылымдық-жүйелік болмысында пайдаланыла алмайтын мүмкіндіктері, жеке тұрғанда я болмаса бейкөркем мәтіндерде байқала бермейтін әлеуеті суреткер қазанына түсіп шыққанда басқа мәнге ие болады. Осылайша жазушы «жаңа сөз» тудырмайды, жаңа сөз жасайды. Осыдан көркем әдебиеттегі потенциализм, окказионализм сияқты өзіндік қолтанбасы келіп шығады. Суреткер бұрыннан бар нәрсені дамытады, басқа мән үстейді. Бұған мына мысалдар дәлел бола алады: *қара үзін, қарада бой, қарда ізін қалдырмай ауып кеткен; азынаған иесіздіктің, бақсының моласындай өгейліктің жүдеу күйі; жүрегін қызғаныштың асыранды ала мысығы тырнап алды; ауыл жазған масатының үстіне төге салған асықтай моп-момақан үйіріліп жатыр; өздері сыйыспай жүрсе де өзгелерге сый көрсетуге, жер бөліп, жеңін кесіп беруге келгенде алдына жан салмайтын ел; жаныңның жасаң жайлауын жаңбырдың бұлты басқандай құсалану; сойына сойыл жұмсаған саудайы неме; Сыйларға тілің жоқ болса да, сипарға қолың жоқ па; байсын жер байсалдылығынан айрылып; күздің шабарман бұлттары; сана сарабына салып отырса, орта жасқа жақындаған жасында жанын садақалар мұрат-мақсатсыз лағып, ерегеспен есерсоқ жұмыр кешіпті; Дүниенің бәрі лат (лат қыпшақ кезеңіндегі сөз, қазіргі ылғал сөзімен түбірлес, «сұйықтық» деген мағынада қолданылған) болып ластанып жатқанда; Мейманасы тасығандардың мысын басу, басына бақ қонғандарды басындырмау; Шабытым шабандаған шақта жолығып; жаның жай табатын інжілдігі; інжіл сыңар; Өзі құлагалы тұрған тауға қой жайғандай. Ондай ойсоқтыларды біздің жақта лауқи дейді;... бөрінің бозы, бөкеннің сирағындай тозу; ұшар басы тазданған шоқының тас кепеші.*

Оралхан Бөкейдің сөзбен сурет салуынан (Р.Сыздық) бірер мысал келтірумен шектелеміз (бұл — бөлек сөз етуге лайық): *Тамыздың алғашқы аптасы өтіп, жаңа туған ай екінші жұманың аяғында ортасынан қақ тілген қауындай жартыкештене семіріп келе жатқан; қазір сонау қарабарқын таудың үстінде дәл алдында, арыстанша аузын ашқан, қарабауыр бұлттың өңешіне жым-жырт жылжыған еді. ... Ендігі сәтте жартыкеш ай әлгі арыстан — бұлттың арандай аузына кірген (18-б.); Әне, ауыл жазған масатының үстіне төге салған асықтай моп-момақан үйіріліп жатыр (15-б.).*

О.Бөкей оқырманды тылсымға ендіру үшін параллелизм құбылысын, кейіптеуді жиі пайдаланады. Жалпы Оралхан прозасында адам табиғатпен астастырыла қаралады, одан тысқары қаралған күннің өзінде оны адам мен табиғаттағы жатсыну құбылысы ретінде көрініс береді. Мына мысалда кейіпкердің көңіл-күйі туралы арнайы сөз жұмсалмаған, бірақ табиғат құбылысының суретінен-ақ оны өзіңіз терең түйсінесіз: *Бұл шақта таудың ұшар басындағы ұша бұлт етекке қарай жөңкіле көшіп, аяқ астынан жел тұрды. Жапырақ жайған ағаш басы арпалыса суылдап, сабалақ жүнді бірді-екілі ешкі қора-қораның ығына қарай тырағайлап барады. Желіккен желмен бірге жарыса түскен жаңбырдың хабаршы тамшылары жетіп, әлгінде ғана будақтай көтерілген қара жолдың шаңын жерге шегелей бастаған. Қара бурадай құтырына жөңкілген бұлт бір-бірінен жерігендей үрке орналасқан бытыраңқы үйлердің жиналмай қалған кірін желпілдетіп албастыдай апай-топайын шығарды. Тамшының арты бұжыр-бұжыр бұршаққа айналып, тақтай шатыр, қаңылтыр пештерді таңқылдатып, төбеңді оярдай пәрменмен сабалаған. Барабандап бастаған бұршақ қара қошқыл бұлттың құсығындай, далада жүрген тіршілік иесін бұрыш-бұрышқа, ықтасын-қуысқа қуалап тықты. Жер беті аппақ маржанға бөгіп, Алтайдың алты айрығынан саулап бұлақ ақты. Бұлақтың іші толған — ақ моншақ — әрі суық, әрі сұлу көрініске есік-терезеден сығалай мәз балалардың кейбір шыдамсыздары жалаң аяқ, жалаң бас далаға шапқылап шығып, шекесін ісіріп қайта оралады. Ең гажабы, дәл сол күні — бір жағы ақ, бір жағы қызыл бұршақ жауды (126–127-б.).*

Оралхан Бөкей прозасындағы ырғақ, ұйқас туралы да арнайы сөз етуге болады.

Көркем суреткердің сөз мәдениетіне қатысты бір көрнекілік интертекстуал құбылыстармен қатысты. А.С.Әділова қазақ тіл білімінде осы құбылысқа алғашқы болып зерттеу жасады [9].

О.Бөкейдің «Атау кере» повесінен біз осындай мәтінаралық байланыстардың, басқаның сөзін жасампаздықпен пайдаланудың мынадай үлгілерін көрдік. Біріншісі — бұрын бар сөзді, тіркесті басқа контексте, мағынасын кеңейте, өзгерте пайдалану. Екіншісі — реминесценция, бұрынғы мәтіндердің жаңғырығы, немесе аллюзия, бұрынғы мәтінді еске түсіру. Мысалы (алдыңғы мәтінді я оның авторын жақша ішінде көрсетеміз): *азынаған иесіздіктің, бақсының моласындай* (Абайдан) *өгейліктің жүдеу күйі*; **Мең-зең, дел-сал бейуақтың күнә, пәле-жала, айқай-шудан таза мұнтаздай мұңы** (Абай); *Өмір нұрын сепкен айналайын күннің «ата-анадай» елжіреуі* (Абай); *ертеңгі күніне саусақ жая талпына* (Абай) *дірілдеп*; *Махаббат жас талғамайды, бақ бас талғамайды* (Халық мақалы); *Үміт — ол да бір сағым немесе көлеңке іспеттес, күн шыққанда ғана пайда болады, ал басыңды қасіреттің бұлты шалса, іздеп таба алмайды екенсің, жоғалады («Үмітсіз — шайтан» деген мақал, Абайдың жаман дос туралы айтқан нақылы);... ауырмай есінен жаңылып, шатасып шаң жұтып жүрген өзі секілділер* (С.Торайғырұлы). *«Аюдың жанында шошқа жылмақтай»* (Халық мәтелі). **Ақылдан азап шегіп отырғанын шегелей ұғындырады** (М.Әуезов).

А.Әділованың жоғарыда сілтеме жасалған зерттеуі вербалды мәтіндер арасындағы байланысқа арналған. Ж.К.Нұрманованың зерттеуі көркем әдебиет пен киноның арасындағы қатынастарды қарастырады [10], бірақ бұлардың арасындағы интертекстуалдық құбылыстар талдауға алынбайды, нысан ыңғайы басқа болғандықтан, жол-жөнекей ескертулермен шектеледі. Мұны бізге айтқызып отырған — таңсық жайт.

Норвегиялық экспрессионист-суретші Эдвард Мунк «Айқай» атты модернистік картинасын 1895 жылы салып бітірген. Картинада адам әлденеден шошып, аузын аша екі қолымен басын ұстаған қалыпта бейнеленген. Адам көпірде, қанды қызыл батыс фонында, ал артында белгісіз жаққа кетіп бара жатқан екі адамның сұлбасы көзге түседі. Сурет жиегінде автордың: «Менің достарым әрмен қарай кетті, мен аландаудан денем дірілдеп қалып қойдым. Табиғаттың Үнін сезіндім» деген қосымша сюжеттік толықтырулары бар. Сыншылардың айтуынша, бұл — заманның өзгеруінен, жаңалықты қабылдаудан туған қорқыныш. Сонымен қатар эстеттер мұнда «бояу дыбыс, үн бар», «суреттен айқай естисің» деп бағалайды.

Ал О.Бөкейдің «Сайтан көпірінде» де АЙҒАЙ бар, көпір де бар. Бұл байланыс тегін емес, рух деңгейлестігі дейміз бе, көркем түйсіктің түйісі дейміз бе, қалай десек те бұл — интертекстуалдық құбылыстарға жатады. Көркем мәтіннің креолдығынан хабар береді. «Сайтан көпірдегі» айқайға баға беретін болсақ, «Жазудан үн естіледі, оқырманның ішкі дүниесі айғайлайды» дер едік. (Мұндай тәжірибе қазақ әдебиетінде бар. Оның жаңа бір дәлелі — жазушы Д.Исабековтің «Гауһартас» повесін осы аттас әннің ықпалымен жазғанын «Жұлдыздар отбасы» журналында өткізілген пікірлесуде айтқаны). О.Бөкейдің «Сайтан көпірінен» модернизм іздесек, мұны ескеруге тиіспіз.

О.Бөкей шығармалары көркем сөз мәдениетінің биік үлгісіне жатады. Оның тілінің тылсымы әлі барлана береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әуезов М. Жыл келгендей жаңалық сезінемін // Әуезов М.: 55 томдық шығармалар жинағы. — Алматы, 1980.
- 2 Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. — Алматы: Мектеп, 1984. — 190-б.
- 3 Баймұрынов Ж.М. Қазақ тілі синтаксистік құрылысындағы үнемдеу құбылыстары (психолингвистикалық аспект): Филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. — Астана, 2009. — 24 б.
- 4 Балли Ш. Французская стилистика. — М., 1961. — 349 с.
- 5 Белянин В.Г. Психолингвистические аспекты художественного текста. — М.: Наука, 1989. — 365 с.
- 6 Сыздық Р., Шалабай Б., Әділова А. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау. — Алматы: Ғылым, 2002. — 212 б.
- 7 Нұрмұқанов Х.М. Сөз және шеберлік // Нұрмұқанов Х.М. — Шығармалар: 3-т. — 2-т. — Қарағанды: Арко, 2010. — 352 б.
- 8 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. — М., 1979. — 473 с.
- 9 Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдылықтың репрезентациясы, семантикасы, құрылымы: Филол. ғыл. д-ры... дис. автореф. — Алматы, 2002. — 52 б.
- 10 Нурманова Ж.К. Казахская литература и кинематограф в аспекте компаративистики: Монография. — Алматы, 2013. — 324 с.

Ж.А.Жакупов

Культура художественной речи (на примере повести О.Бокея «Атау кер»)

Статья посвящена вопросам коммуникативного качества культуры художественной речи. Отмечено, что диалог между автором и читателем художественного текста является фактором, способствующим высокому уровню культуры художественной речи. Коммуникативное качество речи отражено в художественном тексте в виде языковой, когнитивной и эстетической информации, интертекстуальных явлений. В работе на примере произведений писателя О.Бокея показаны факты применения в коммуникативно-эстетической функции культурно-языковой информации.

Zh.A.Zhakupov

Culture of art speech (on the example of O.Bokey's story to «Атау кер»)

The article is devoted to the quality of the communicative culture of artistic speech. The dialogue between the author and the reader of a literary text is a contributing factor to the high level of artistic culture of speech. Communicative quality of speech is reflected in a literary text as linguistic, cognitive and aesthetic information of intertextual phenomena. The article shows on the example of works of the writer, O.Bokey, the evidence of the use of cultural and linguistic information in communicative and aesthetic function.

ӘОЖ 81'

А.С.Әділова, М.Ш.Қабанов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: adilova2010@mail.ru)

Қазақ толғауларындағы «редиф» құбылысы

Мақалада поэзиялық шығармаларда кездесетін редиф құбылысының өзіндік табиғаты қарастырылды. Редиф ұйқастан кейін келетін ерекшелік әрі толғау мәтіндерінде жиі кездесетін заңды құбылыс тұрғысынан талданды. Толғауларда күрделі етістіктің қосымша сыңары, есім сөздер және шылау түрінде келген редиф қатары әр түрлі сипатқа негізделетіні сараланды. Ең алдымен ұйқасты күшейтудегі ырғақ пен өлшемге қызмет ететіндігі ескерілді. Сонымен қатар жыраулар поэзиясы толғау өлеңдерінің мазмұны, идеясы да редифтің қатыстырылуына негіз жасайтыны анықталды. Атап айтсақ, олар — дидактикалық мазмұн, портрет, арнау өлеңдер.

Кілтті сөздер: көркемдік тәсіл, ұйқастың буындық құрылысы, өлең эвфониясы, күрделі баяндауыштың көмекші сыңары, септеулік шылаулар, редифтік позиция, ұйқас жасаушы сөз, әуендік ырғақ, мағыналық және құрылымдық тұтастық.

Өлең жолдарындағы ұйқас туралы айтқанда редиф жөнінде айтпай кету мүмкін емес, өйткені бұл құбылыс — ұйқаспен тікелей байланысты мәселе. Редиф — көркемдік тәсіл және поэзиялық шығармаларда кездесетін ерекшелік. Бұл тұрасында профессор С.Негимов: «Ұйқастың буындық құрылысына тоқталғанда өлең эвфониясын арттыратын редифті ұйқас та мол ұшырасады. Редиф дегеніміз — ұйқастан соң бір не бірнеше сөздің тұрақты қайталануы. Ұйқастың редифпен келуі буын мен дыбыс үндестігіне сәйкестелуі өлеңнің музыкалығына кең өріс ашады» [1] дей келіп, бұл қосымшаның әдеби айшықтығын баса көрсеткен. Ал біздің тарапымыздан бұл қосымшалардың тілдік тұлға түріндегі байланыстырғыш рөлі көрсетілмекші.

Ерте заман поэзиясындағы редиф құбылысының мәнін А.Ахметбек былайша көрсеткен: «Ахмет Йассауи хикметтері зікір негізінде туындағандықтан, зікірдің атрибуты қайталамалар (редиф) өте көп кездеседі. Оның «мәнә», «әрміш» сияқты жай редифтермен қатар күрделі бір тармақтық редифтерді